

УДК 94:[378.4.096(477.83-25)ЛНУ]”195/196”(093.3)

СТУДЕНТИ І ВИКЛАДАЧІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ В РОКИ “ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ”

Степан МОВЧАН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

Йдеться про історичний факультет Львівського університету в період “хрущовської відлиги”. З допомогою окремих життєвих історій та цікавих випадків проілюстровано особливості навчального процесу на факультеті. Окрему увагу присвячено побутовому життю студентів-істориків, їхній участі у проходженні практик поза межами університету. Розглянуто соціальну структуру курсів зазначеного періоду, продемонстровано зміни в студентських світоглядах в умовах “хрущовської відлиги”. Охарактеризовано постаті тогочасних викладачів: їхні підходи до ведення занять, наукові зацікавлення, певні казуси.

Ключові слова: Львівський університет, історичний факультет, студенти-історики, викладачі, практика.

Мої студентські роки припадають на час, який в історії Радянського Союзу іменується промовистою назвою – “хрущовська відлига”. Від сьогодні вона віддалена в часовому вимірі майже 60-річним періодом, що відзначився помітними соціально-економічними, науково-технічними перетвореннями і навіть світоглядними змінами. За цей час з’явилося два покоління людей, що стали на шлях самостійного життя, частина якого відноситься до пострадянського періоду. Тому для кращого зрозуміння читачем уже далекої тогочасної дійсності доцільно запустити умовну “машину часу” – вдатися до відтворення конкретики “хрущовської відлиги”, зокрема, її проявів у студентському житті.

Почну з того, що набір у вищі навчальні заклади в 1957 р. здійснювався на виконання чергової урядової постанови, згідно якої студентський контингент формувався здебільшого з абітурієнтів, які мали не менше двох років стажу практичної роботи на виробництві, а також із звільнених у запас офіцерів і солдатів радянської армії.

Виконання цієї постанови виразно конкретизувалося при формуванні і нашого курсу. З п’ятдесяти набраних на навчання першокурсників, які витримали великий конкурс (п’ять претендентів на місце), переважна більшість (38 осіб) були демобілізованими солдатами й офіцерами та стажниками виробництва. Решта 12 першокурсників становили медалісти педучилищ і середніх шкіл, серед яких були лише вісім осіб жіночої статі.

Чоловічий склад курсу характеризувався значними віковими відмінностями: між найстаршими першокурсниками Іваном Козярем, Кузьмою Малишевим і

Вілом Чухаревим 1926 р. н. і наймолодшим Юрієм Зайцевим, який народився в грудні 1941 р., була майже 16-річна різниця.

Демобілізовані з армії солдати і офіцери ходили на заняття у військовій формі, яка поєднувалася з певними елементами цивільної одежі (спортивними “бобочками”, “вітрівками”, парусиновими туфлями). Повільний перехід на цивільну одягу був наслідком тогочасного дефіциту і відносної дороговизни тканин. Старші лейтенанти запасу В. Чухарев і К. Малишев носили офіцерську форму без пагонів протягом всього п’ятирічного навчання. Не випадково старшокурсники жартома називали наш курс “мілітаристським”.

Характерною особливістю нашого курсу порівняно з іншими було пролетарське походження. На відміну від старших курсів, де навчалися діти різного рангу начальства, у нас практично таких не було. Мені здається, що саме з нашого курсу розпочалася пролетаризація історичного факультету, яка тривала наступне десятиліття. Ще одна особливість полягала в тому, що він був найбільш комунізованим; уперше за весь час існування історичного факультету на нашому курсі було створено студентську партійну групу з семи комуністів.

За національним і соціальним складом переважали українці, вихідці з селянських родин Галичини і Волині. Лише окремі студенти були випускниками шкіл Вінницької, Одеської, Черкаської областей України, а також з російської Пензенської області і навіть з Удмуртії.

Для того, щоб відтворити контрасти курсу наведу деякі довідки про найстарших однокурсників. Особливою харизмою в перші дні занять відзначався Іван Козяр – учасник штурму Берліна, який після демобілізації закінчив Вищу партійну школу і встиг попрацювати начальником районного відділу культури на Закарпатті. Всі дивувалися, чому він після отримання диплому партійної школи, яка тоді прирівнювалася до вищого начального закладу, і декількох років керівної роботи вступив на стаціонарне, а не заочне навчання. Серед першокурсників І. Козяр виділявся солідним виглядом, носив типову для тодішнього радянського бюрократа одягу: шерстяний костюм, сірий макінтош і фетровий капелюх. В перші дні занять окремі студенти сприймали його за викладача університету і про всяк випадок ввічливо з ним здоровались. Ми ж, однокурсники, називали його Іваном Івановичем і він сприймав таке ставлення до нього за належне.

Вирізнялися своєю військовою формою і певними командними замашками старші лейтенанти К. Малишев і В. Чухарев. Перший носив офіцерську міліцейську одягу, другий – форму чекіста. Обраний партторгом курсу К. Малишев уже з перших днів навчального року намагався проводити ідейно-виховну роботу серед однокурсників. Ледве поздоровавшись – чи в коридорі, чи в аудиторії – він, якби між іншим, ставив запитання: “Хто з вас читає передову статтю “Правди?” І коли у відповідь виникала пауза, Кузьма з великим задоволенням урочисто-повчальним голосом оповідав не тільки зміст передової, а й інших статей газети. Для нього наставали хвилини, коли він міг

продемонструвати свої здібності політпрацівника. Мені тоді здавалося, що всіх однокурсників він поділяв на тих, хто читав передову статтю “Правди” і тих, хто її не читав. Питання передової статті “Правди” радянськими чиновниками було неписаним правилом для визначення щоденної полтичної погоди за принципом “Куди вітер віє!”.

Загадково з перших днів навчання виглядав Віл Чухарев. Високий худий із запаланими щоками і сивиною на скронях, він здавався усім значно старшим за своїх однорічників. На відміну від інших демобілізованих, які під час перерв обмінювалися спогадами про армійську службу, він відмовчувався і лише слухав. Не без певної гордості при перших знайомствах він пояснив, що батьки назвали його на честь Володимира Ілліча Леніна іменем Віл. Мені тоді здавалося, що в однокурсників до нього було насторожене ставлення, як до колишнього енкаведиста-грішника. Дивувало всіх те, що Віл після розстрілу Лаврентія Берії та інших одіозних керівників НКВС за злочинні дії, продовжував носити форму енкаведиста, яка тоді була непрестижною, а для багатьох і ненависною.

Тоді ні я, ні інші однокурсники не знали, що він в різні роки займав в каральній системі НКВС керівні посади. Через написання спогадів, я вирішив переглянути деякі особові студентські справи. Виявилось, що наш однокурсник протягом 1947–1954 рр. був начальником охоронної частини табору, замаскованого під “поштову скриньку”, 1955–1957 рр. – заступником начальника управління з політико-виховної роботи сибірської системи ГУЛАГу. Перед звільненням в запас він отримав по партійній лінії сувору догану із занесенням до облікової картки за “*неправильные взаимодействия с заключенными*”¹. Невідомо конкретно, у чому вони проявлялися, однак висока міра покарання (наступне виключення з КППС), свідчить про серйозне порушення ним (за тодішньою термінологією) “соціалістичної законності”.

З перших днів вирізнялися своєю статечністю і говірливістю Василь Феник і Павло Дейнека. Обидва закінчили педучилища, мали стаж педагогічної роботи, під час служби в армії отримали військові звання молодших лейтенантів, а після демобілізації встигли попрацювати на посадах секретарів райкомів комсомолу. Вони брали активну участь в дискусіях, любили закидати викладачів важкими запитаннями, які здавалися провокативними. Здивованим викладачам вони пояснювали, що подібні запитання їм ставили молоді робітники на їхній попередній роботі. Особливо набридав запитаннями П. Дейнека, якого всі на курсі любовно називали “Павкою”.

Такий строкатий за віковими, національними і соціальними показниками склад курсу не міг не позначитися на особливостях формування нашого колективу і його буденного життя. З перших днів навчання проявлялася певна відчуженість між демобілізованими (старшими за віком студентами) і допризовниками, яких

¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Студентські справи. Спр. 25, арк. 39.

вони за армійською звичкою називали “салагами”. Міжособистісне змагання, характерне для кожного студентського колективу, на нашому курсі додатково посилювалося ще й віковим протистоянням між демобілізованими і їхніми молодшими колегами. Саме вікове протистояння породжувало надмірну дискусійність. Кожен хотів довести, що правий саме він. Часто дискусії, розпочаті на практичних заняттях, продовжувались на перервах, інколи набували емоційного характеру і завершувались в окремих випадках нотаціями старших, які зводилися до аргументу: “*Ти молодий, “кабак зелений”, і тому не сперечайся*”.

Проте, вже з перших практичних занять розпочалося своєрідне вирівнювання сторін цього “протистояння”. Спробую частково відтворити початок цього процесу розповіддю про перший семінар з історії КПРС. Перед початком заняття Іван Іванович, звертаючись до однокурсника, спитав: “*Яка тема сьогоднішнього заняття?*”, і владно попросив показати план. Голосно зачитуючи пункти плану, він коментував їх приблизно так: “*Перше питання знаю, друге мені відоме*”, а наприкінці сказав: “*Все ясно!*” Я тоді пошкодував себе і з сумом подумав, що мені доведеться дуже важко працювати, щоб хоч зрівнятися з таким однокурсником. Адже на вивчення теми семінару я витратив два дні, записав у зошити витяги з документів і методичних розробок, а йому, виявляється, без будь-якої підготовки “все ясно”.

На семінарі ніхто не хотів виступати першим, кожен волів послухати інших. Виникла пауза, під час якої хтось голосно сказав: “*Хай виступить Іван Іванович*”. Керівник семінару погодився і запросив його до кафедри. Іван Іванович якось несміливо піднявся з-за парти і почав свій виступ відомим епіграфом “Маніфесту Комуністичної партії”: “*Примар бродить по Європі, примар комунізму*”, а далі загальними судженнями оцінював його історичне значення. Виступ Івана Івановича дуже розчарував напружених слухачів нашої групи, засвідчив про його невідповідність. Інші виступаючі, серед яких переважали демобілізовані, виглядали підготовленими краще.

На цьому семінарі виникла дискусія з приводу положення “Маніфесту” про те, що у пролетарів капіталістичних країн нема батьківщини. Молодший однокурсник, випускник педучилища Юліан Мадараш з певним викликом втрутився у дискусію старших. Свій виступ він звів до того, що таке положення “Маніфесту” вже застаріло, посилаючись на те, що під час Другої світової війни робітники Франції, Польщі, Італії виявляли патріотизм, брали участь у визволенні своїх країн від німецької окупації. Під час дискусії демобілізовані твердили, посилаючись на Леніна, що вчення Маркса вірне. Висловлювання і аргументація Ю. Мадараша не могли задовольнити і керівника семінару, який у підсумку підтвердив судження демобілізованих. Відчувалося, що його аргументи були непереконливими. На наступних семінарах активність допризовників і дівчат зростала.

Вирівнюванню відносин між молодшими однокурсниками і демобілізованими сприяло недостатнє знання останніми іноземних мов. Саме при підготовці і проведенні занять з іноземних мов старші не могли обійтися без допомоги молодших, краще підготовлених.

Вирішення побутових справ у гуртожитках, на роботах під час будівництва стадіонів та спільної праці під час канікул у колгоспах сприяли стиранню психологічних відмінностей. Остаточо колектив склався до третього курсу.

Впродовж двох тижнів наш курс був підключений до діючої системи адміністративного і громадського управління. З тієї ж групи демобілізованих деканат формував керівні кадри курсу і факультету. Старостами груп були призначені колишні старшини Михайло Глубиш і Микола Марушак. Першокурсники, як відомо, завжди насторожено сприймають старосту, як представника деканату і своєрідного начальника, здатного допомогти або зашкодити студентові. Нам у цьому плані пощастило: обидва тактовно ставилися до вирішення питань дисципліни в душі студентського взаємопорозуміння, виступали консультантами, радили, як краще поступати в тому чи іншому випадку.

Однокурсник Йосип Коваль, який служив у спеціалізованому полку зв'язку, був обраний керівником факультетського ДТСААФ (Добровільне товариство сприяння армії, авіації, флоту), зумів (за сучасною термінологією) фактично “прихватувати” навчальний клас цієї організації, який відіграв особливу роль для нашого курсу протягом всіх студентських років. Формально він існував для навчання передач азбукою Морзе. На входних дверях, що закривалися англійським замком, виділялася вивіска: “*Посторонним вход строго воспрещен*”. Клас складався з великої і малої трикутної кімнати. В першій стояв оточений кріслами продовгуватий дерев'яний стіл з прикріпленими ключами для відтворення азбуки Морзе, а в другій була невелика шафа, в якій зберігалися електроплитка, чайник, склянки та інший посуд. Цей клас одночасно був для нас читальним залом для підготовки до семінарів, у ньому можна було відпочити, а також відіграв роль своєрідного пункту швидкого харчування. Однокурсники називали його канцелярією, а Йосипа Ковалю – канцлером*. Він настільки вжився у свою роль, що почав видавати гумористичні письмові накази, які зачитувалися на перервах під загальний сміх аудиторії. Накази були спільною творчістю “наближених канцлера”, писалися еkleктичною мовою, що включала древньоруську лексику, відтворювали стиль середньовічних грамот і гетьманських універсалів. Такі накази видавалися “канцлером” до дня народження однокурсників або з приводу інших важливих подій. В наказах одні нагороджувалися землями, з детальним переліченням смішних назв населених

* Відзначу, що Й. Коваль був першою жертвою “брежнєвських заморзків”. У 1965 р. його звільнили з посади вчителя після того, як виявили в організованому ним шкільному музеї грошову купюру УНР із зображенням тризуба. Й. Ковалю переслідували, не дозволяли влаштуватись на роботу. Він змушений був залишити Україну і переїхав на Далекий Схід, де влаштувався на посаду асистента в Уссурійський педагогічний інститут, ректорат якого, після декількох років праці, скерував Йосипа на навчання у цільову аспірантуру Московського інституту філософії. Після захисту кандидатської дисертації йому вдалося повернутися до рідного краю. Працював в Івано-Франківському інституті нафти і газу. Роботу над докторською дисертацією перервала серцева недуга – роки морального терору далися взнаки.

пунктів, або посадами, інші каралися за проступки пониженням у званнях. Накази ілюструвалися художником Іваном Воробцем, який дотепними малюнками відтворював їхню суть. Такий гумористичний жанр колективної творчості, що прикрашав наші будні, був характерним у той час тільки для нашого курсу.

На відміну від сучасного вільного студента, радянський був обтяжений низкою обов'язків і своєрідних повинностей. Існувала ціла система тісно взаємопов'язаних організацій і надуманих схем впливу на студента, щоб привчити його до послуху і покірного виконання ролі гвинтика. Членство в існуючих тоді організаціях (комсомольській, профспілковій, спортивному товаристві “Буревісник”, ДТСААФ, “Червоного Хреста і Півмісяця”) було обов'язковим для кожного студента. Щомісячно він був зобов'язаний сплачувати членські внески, відвідувати різні збори. За тодішньою традицією, кожен студент виконував якесь постійне доручення і змушений був звітуватися про його виконання. Комсомольські збори (групові, курсові, факультетські, засідання бюро) проводились систематично і забирали багато часу. На них обговорювалися питання навчального процесу, трудової дисципліни, ідейно-виховної і спортивної роботи. Вони часто зводилися до “пропісочування” різного роду порушників. Завершувалися такі засідання типовими оргвисновками: попередження, догана, сувора догана, а в окремих випадках – виключенням з комсомолу. Це була своєрідна школа “радянізму”. Комсомол відверто копіював роботу компартії. Практикувалися тоді також такі принизливі для студента форми впливу, як нав'язування відстаючим шефства однокурсників-відмінників або взяття на поруки.

Ефективним інструментом впливу на студентів була стінна газета “Радянський історик” із сатиричним додатком до неї “Бокс”. Газета, що була спільним періодичним органом деканату, комсомольської і профспілкової організацій, писалася тоді від руки чітким каліграфічним почерком на трьох або чотирьох склеєних аркушах креслярського паперу. Формувалася вона за певним шаблоном. Спочатку йшли статті, присвячені різним партійним і державним ювілеям, яких, здавалося, ніхто не читав, далі в постійній рубриці “З життя факультету” розміщувалися похвальні та критичні статті про відмінників і порушників дисципліни, називалися прізвища відстаючих, а “Бокс” карикатурами і сатиричними висловлюваннями коментував поміщені тексти. Саме ця частина стінгазети привертала найбільшу увагу читачів. Ніхто не хотів “світитися” своїми погрішностями і бували випадки, що “Бокс” таємниче зникав.

Складно порівнювати навчання, культурне і побутове життя тодішнього й сучасного студента, зважаючи на часові, соціально-економічні та політичні зміни. Сьогоднішній студент – людина, що сформувалася внаслідок перебудови соціальних механізмів, з новими потужними технічними можливостями, які були недоступними попереднім поколінням, поціновувач не тільки результатів науково-технічної революції, а й сучасних загальнолюдських суспільних цінностей. Але, якщо поставити питання, хто в більшій мірі використовував доступні можливості

для формування своїх професійних навичок і здібностей, то порівняння буде не на користь сучасного студента, в якого багато часу викрадає телевізор, різні комп'ютерні ігри та розважальні програми. Здається, що змінилася сама мотивація навчання. Незважаючи на обмежені можливості минулого століття, студент більше націлювався на запам'ятовування й активне володіння матеріалом, іншими словами, він більше працював над собою. Навчальні та наукові бібліотеки були переповнені не тільки під час екзаменаційних сесій, а й в звичайні буденні дні, читалки гуртожитків світилися допізна. Сьогодні навіть під час екзаменаційних сесій зали бібліотек напівпорожні. У сучасного студента змінилося ставлення саме до запам'ятовування матеріалу, що вивчається: думка про те, що в будь-який час натиском комп'ютерної клавіші можна відтворити потрібну інформацію, не спонукає до необхідності запам'ятовування. Через це знизився рівень значимості іспитів, підготовка до яких зводиться до їх здачі на стипендіальну оцінку, а не до максимального закріплення в пам'яті знань “на все життя”. У мої студентські роки подібне ставлення було винятком, а не правилом.

Комп'ютеризація, система телебачення відчутно позначилися на культурному житті сучасного студента. Комп'ютери та мобільні телефони, з одного боку, розширили можливості спілкування аж до всесвітніх масштабів, а з другого – призвели до самоізоляції кожного індивідуума. Перебування в полоні навушників у громадських місцях і аудиторіях, телефонні чи комп'ютерні ігри явно не сприяють розвитку порозуміння і колективізму. Студент минулого століття змушений був більше орієнтуватися на колективні живі форми сприймання культури.

Найбільш поширеними формами культурного відпочинку тодішніх студентів було відвідування кінотеатрів, проведення вечорів художньої самодіяльності і тематичних культурних заходів. Адміністрація університету разом з громадськими організаціями щорічно організовувала міжфакультетські та міжвузівські конкурси з різних видів художньої самодіяльності. Особливою популярністю користувалися вечори, присвячені Тарасу Шевченку. Незважаючи на цензурні обмеження, виконання шевченкових творів хвилювало публіку, яка вщент заповнювала зали, викликало патріотичні почуття й емоційні спалахи. На таких вечорах виступали тодішні знаменитості – артисти львівських театрів, композитори, тріо сестер Байко (Даніїли, Марії та Ніни). Такі вечори давали змогу засвідчити і свою громадянську позицію.

На нашому факультеті, зусиллями декана Івана Дмитровича Донця і молодого диригента Георгія Амбарцумяна, був організований хор, який часто ставав переможцем міжвузівського конкурсу. Він користувався широкою популярністю, виступав на міських і обласних культурних заходах. Іван Дмитрович, для якого хор був предметом особливої гордості, завжди попереджав ведучого: “Не забудьте оголосити, що наш хор – лауреат міжвузівського конкурсу”. Успіху хору сприяли не тільки репертуар з українських народних пісень, а й

оригінальність їх виконання. “На біс” виконувалися пісні, в яких солістами виступали ліричні тенори Леонід Шабан і Юрій Нікольський. Останній після закінчення факультету став солістом Волзького народного хору.

Часто практикувалося спільне проведення тематичних вечорів двома або декількома факультетами. На цих вечорах виникало особливе святкове піднесення, атмосфера дружелюбності, відкритості. Це був своєрідний ярмарок знайомств не тільки студентів університету, а й інших навчальних закладів та молоді міста. Нинішній студент будь-якого вишу позбавлений такої емоційної святковості: телебачення і комп’ютер відкрили для студентів можливості культурного збагачення і для знайомств, однак покінчили з відчуттями безпосередності й атмосферою масової святковості.

Не до порівняння побутові умови тодішнього і сучасного студента (часові зміни очевидні). Зрозуміло, що побут тодішнього студента був біднішим, і не тільки через нижчий матеріальний рівень населення. Відчувалася гостра нестача гуртожитків, які містилися в той час у непристосованих приміщеннях. Їх було всього чотири (на тодішній вулиці Пушкіна, 50, (сьогодні корпус факультету журналістики), на вулицях Герцена, Радянській та Жовтневій). Всі вони були переповнені, в окремих кімнатах стояло по 8–10 ліжок. Ціна за проживання в гуртожитках не перевищувала 2–3% від стипендії. Найкращим тоді вважався гуртожиток на вулиці Жовтневій, 41, де сьогодні, зокрема, розміщено кафедри і аудиторії географічного факультету та факультету іноземних мов. Студенти цінували його вигідне центральне розміщення (навіть у морозні дні можна було перебігти до головного корпусу без пальто і шапки). Були й інші переваги: більшість кімнат могли вмістити лише п’ять ліжок, одну шафу та один стіл; на широкому подвір’ї знаходився великий одноповерховий спортивний зал і два спортивні майданчики на різних рівнях висоти, де відбувалися не тільки заняття з фізкультури, а й змагання з баскетболу, волейболу, гандболу і тенісу. В гуртожитку містилася спільна велика кухня, на якій мешканці мали варити їжу, однак, у супереч заборонам, у кожній кімнаті були напівпідпільні електроплитки. Зрозуміло, що варивом займалися здебільшого дівчата, частина яких з метою економії створювала “комуни” для спільного приготування їжі. Хлопці сніданки й обіди готували рідко, як правило, з продуктів, що привозили з дому. Найпоширенішою стравою у хлопців була смажена картопля. Обід у студентській їдальні з трьох страв (у тому числі м’ясних) коштував, порівняно з міськими їдальнями, дешевше – від 3 до 5 карбованців. (Тоді стипендія на I курсі становила 200 крб.). Прості розрахунки показують, що прожитковий мінімум тодішнього студента суттєво перевищував його стипендіальні можливості. Отже, всі студенти користувалися грошовою чи матеріальною допомогою рідних, проживали часто лише на перших дешевих стравах і гарнірах. Виручали також дешеві вінегрети і смажені на олії пиріжки з рисом і капустою, ціна яких не перевищувала 5–6 копійок.

Чистоту і порядок у гуртожитку підтримували самі мешканці. Вибрана студрада організувала змагання між окремими кімнатами і поверхами, щотижня виставлялися п'ятибальні оцінки за рівень чистоти. Зрозуміло, що найстрашнішою карою для мешканця було виселення з гуртожитку.

Студентів постійно залучали до виконання господарських робіт з благоустрою міст, будівництва парків і стадіонів. Пригадую, що протягом вересня–жовтня 1957 р. наш курс після аудиторних занять майже щоденно працював на будівництві університетського стадіону, який планувалося відкрити до 40-річчя “Жовтневої революції”. Через рік ми вже трудилися (як і студенти інших факультетів і вишів) на спорудженні міського стадіону, названого пізніше “Дружба”. Під час літніх канікул і навіть у навчальний період студентів спрямовували на сільськогосподарські роботи у колгоспи. Сукупно всі ці заходи були покликані виробляти почуття колективізму, залежності від існуючої системи.

Особливим агітаційно-пропагандистським галасом супроводжувалися щорічні виїзди трудових загонів університету на збирання врожаю у Казахстані. Преса і радіо намагалися зобразити цей рух як ініціативу комсомольців-добровольців, продовжувачів традицій попередніх років, “овіяних романтикою”. Наскільки це було далеким від істини, спробую розкрити буденними фактами з життя трудових бригад під час поїздки 1958 р. на збирання врожаю у Павлодарську область. У тому році мене та низку інших студентів викликали з канікул листом з деканату. За розпорядженням Міністерства освіти університет формував студентські загоны для відправки на цілині землі. Бригади створювалися за факультетським принципом. Наш університетський загін, який налічував майже тисячу чоловік, очолював тоді секретар комітету комсомолу, студент IV курсу юридичного факультету Василь Дурдинець (майбутній генерал-лейтенант і перший заступник міністра внутрішніх справ України 1991–1995 рр.)

Після шикуння біля головного корпусу університету й коротких настанов ректора та секретаря парткому, загін у супроводі міліцейських машин крокував на залізничний вокзал. Нас завантажили у товарні вагони, які нібито були підготовлені для перевезення людей. У кожному з них у центрі стояли закриті бачки з водою, а обидві сторони вагона впоперек пересікалися двома дерев'яними спальними полицями, відстань між якими не перевищували 1,2 м. На кожна полицю могло поміститися 7–8 осіб. Під нижньою полицею про всяк випадок стояло порожнє відро. Освітлення вагонів було тьмяним, з настанням темряви світло горіло постійно, – аж до світанку. В ешелоні з 20-ти вагонів декілька було виокремлено для дівчат.

Під час руху ешелону двері щільно зачинялися. Однак така вимога постійно порушувалася, особливо в спекотні дні: щобільше, окремі відчайдухи їхали на дахах вагонів. Штаб університетського загону, що складався з факультетських бригадирів, обговорював поведінку таких порушників правил безпеки і карав їх різного роду доганами. На залізничних вокзалах ешелон зустрічали і відправляли місцеві комсомольські діячі короткими промовама і піснею

Першокурсники (зліва направо) В. Горілейченко, М. Глубиш, В. Мамчур, С. Мовчан, Р. Сенишин (вересень 1957 р.).

Першокурсники М. Глубиш і П. Дейнека (листопад 1957 р.).

На березі Іртиша. Сидять: невідомий, В. Чабан (ст. IV курсу), С. Мовчан (ст. II курсу), М. Дерев'янчук (ст. II курсу), В. Фещин (ст. II курсу), М. Крикун (старший лаборант кафедри історії південних і західних слов'ян);
стоять: В. Віхоть (ст. IV курсу), М. Іськович (ст. III курсу), І. Федак (ст. IV курсу), В. Шафранський (ст. III курсу), С. Віхоть (ст. III курсу), І. Пенянський (ст. III курсу), І. Воробець (ст. II курсу), В. Вендич (ст. II курсу), І. Мазуркевич (ст. III курсу).

Хор історичного факультету (1960).

Під час музейної практики в Ленінграді на набережній Неви.
Сидить С. Мовчан; стоять (зліва направо): В. Генза, К. Малишев, М. Гринда, А. Бабій,
Л. Мазуренко, М. Дерев'ячук, І. Воробець.

Найближчі друзі напередодні випуску. Зліва направо:
сидять: С. Мовчан, В. Генза;
стоять: І. Воробець, К. Лук'ячук, Я. Хома.

Олександрі Пахмутової “Едем мы, друзья, в дальние края”. На окремих станціях ешелон заганяли на запасні колії і не випускали протягом 6–8 годин. Під час таких тривалих простоювань студенти влаштовували танці на платформах або у вагонах, спортивні ігри з м’ячем, писали листи або читали книги та періодики. Харчували нас, як правило, один раз гарячими стравами в армійських їдальнях, де ми отримували також “сухий пайок” на дорогу (м’ясні, рибні та овочеві консерви і хліб).

Під час двотижневої подорожі ми встигли познайомитися із старшокурсниками і студентами інших факультетів. Виявилося, що у нашій бригаді, яку очолював студент IV курсу Володимир Чабан, був і старший лаборант кафедри історії південних і західних слов’ян Микола Крикун – майбутній наш викладач і наставник. Він не хотів навіть натяками виділятися серед нас, демонструючи своєю поведінкою рівність становища.

Після прибуття до Павлодара нашу бригаду в складі сорока осіб двома вантажними машинами перевезли на “польовий стан” колгоспу імені Чапаєва села Качіри Ішимського району. “Польовий стан”, розміщений за чотири кілометри від села і ріки Іртиш, складався зі саманної хібари з глиняною стелею (без даху), шириною 10 і довжиною близько 40 м, а також прибудови до неї, де знаходилися кухня і склад для продуктів та води. За хібарою на дощаному тині висіли бляшані умивальники і стічний жолоб. Приблизно за 20 м від хібари стояв на чотирьох колесах типовий дерев’яний вагончик, де розмістили дівчат. Поряд був вицвілий полатаний армійський намет для зберігання інструментів. Паралельно з ними чітко виділявся тік, розміром з футбольне поле, за яким бовваніло декілька тракторів і комбайнів.

У хібарі (видовженому приміщенні з трьома невеликими вікнами) вздовж стін, на метровій висоті, розміщувалися суцільні дерев’яні нари з набитими солом’яними матрацами і подушками. Складовою частиною інтер’єру нашої спальні були також вицвілі бавовняні ковдри та поживклі від часу наволочки й простирадла.

З перших днів набридали комарі, які з наступом темряви хмарами роїлися біля житла. За порадами місцевих жителів, перед сном ми розпалювали при вході і у самій спальні вогнища із сухого полину. Їдкий дим лише частково відганяв наших кривдників. Частина з них своїм дзижчанням і укусами тривожила нас цілу ніч.

Протягом першого тижня, коли пшениця ще не дозріла, бригада займалася підготовчими ремонтними роботами, якими керував польовий бригадир, за національністю казах. Харчували нас погано. Дівчата з отриманих продуктів могли варити тільки супи, перлову кашу на м’ясних і рибних консервах та чай. Овочі та фрукти не доставляли. Купалися ми лише в Іртиші. До того ж, наприкінці тижня виявилося, що ми більше проїдаємо, ніж заробляємо. Здійснені підрахунки викликали у всіх бунтарські настрої, адже кожен їхав не тільки за романтикою, а надіявся заробити якусь суму грошей. Обурювало нас і те, що з колгоспного керівництва до нас ніхто не навідувався.

Обговоривши своє становище, вирішили переїхати до сусіднього колгоспу. Два представники після переговорів з його головою повідомили, що той готовий забезпечити нашу бригаду більш високо оплачуваною роботою, поліпшити побутові умови. Однак він поставив ультиматум, щоб ми добіралося до межі його колгоспу таємно й пішки. Лише розпорядився, щоб ранком наступного дня бригадир зустрів нас на межі двох колгоспів. Зібравши наші нехитрі манатки у валізи і ранці, ми вночі, без зайвого шуму, вирушили в дорогу. У всіх був веселий настрій. На умовному місці нас зустрів бригадир із вантажівкою і перевіз на польову ферму, де ми, після короткого відпочинку, підготували конюшню для майбутнього проживання.

Пополудні з'явилися машини і голова колгоспу імені Чапаєва, який звернувся до нас з погрозою покарати за зрив виробничої дисципліни, докоряв тим, що ми, студенти-комсомольці, порушили свою клятву, згадав навіть про Павку Корчагіна, що у значно важчих умовах будував залізницю. У відповідь на такі погрози і дешеву агітацію, ми дружно, з обуренням, звинуватили його також у порушенні обіцянок. Більше того, ми пригрозили йому, що будемо письмово звертатися до райкому партії зі скаргою на незадовільну організацію побуту і низьку оплату праці, а також проситимемо районне керівництво перевести нас в інший колгосп. Після таких заяв голова помітно зм'як, визнав свої помилки і попросив у всіх вибачення. Було помітно, що він не хотів виносити свої організаційні хиби на обговорення райкомівського керівництва. Зустрівши дружній опір, він уже почав нас умовляти повернутися, обіцяючи виправити всі помилки. Ніхто голові не вірив. У двох екземплярах було складено письмову угоду, в якій перераховувалися наші вимоги до правління. Під час переговорів голова категорично відмовився підписати її, послаючись на те, що в соціалістичній країні не може бути страйків. Під кінець переговорів він заявив: *“Даю слово комуніста виправити помилки і виконати всі ваші вимоги”*. Після таких обіцянок і незавершених переговорів ми повернулися на свій польовий стан, де застали стривоженого Василя Дурдинця, який також дуже переживав за таку самодіяльність нашої бригади.

Після страйку протягом тижня поліпшилось харчування, яке доповнювалося овочами і фруктами, зросла кількість трудоднів на кожного працюючого. Голова колгоспу зранку заїжджав на нашу бригаду і, вислухавши окремі пропозиції, як правило, виконував їх. Він запропонував високі зарплати добровольцям, які зголосилися їхати на заготівлю лісу в сусідню Семіпалатинську область. Їх завезли вантажною машиною у дрімучий ліс (віддаль від якого до найближчого села складала 17 км) та поселили в армійський намет (їжу для себе вони готували в казанках на відкритому вогні). На озброєнні лісорубів було декілька ручних пилок і сокир, працювали вони дуже напружено й за таку каторжну працю їм нараховували мізерну платню. Голова не дотримав свого *“слова комуніста”*. Наша бригада працювала у цьому колгоспі на різних вантажних роботах аж до першої декади жовтня, коли почалися заморозки. За майже трьохмісячний період нам виплатили від 800 до 1000 крб.

Відправляли нас урочисто, з музикою. Були промови, усні і письмові подяки, грамоти, червоні вимпели і навіть урядові медалі. До Львова ми повернулися 15 жовтня. Їхали назад у пасажирському поїзді за спеціальним графіком. Так детально зупиняюся на характеристиці роботи трудової бригади, щоб читач зрозумів усю сутність романтичної, добровільно-примусової праці на цілих землях.

Тоді партійне радянське керівництво особливу увагу приділяло ідейно-політичному вихованню студентів. Існувала система заходів – від проведення обов’язкових політінформацій до колективного відвідування музеїв, театрів і кіно з яскраво вираженим ідейним навантаженням аж до організації масових політичних зборів та мітингів. Обов’язковими на Великдень були щорічні ленінські суботники, які принижували віруючих і давали зворотній ефект.

Взагалі, тоді студенти (як і всі жителі Радянського Союзу) на одні і ті ж політичні події мали два погляди – “правильний” і власний потаємний. Перший висловлювався на лекціях, семінарах, різних офіційних заходах, а другий (часто протилежний офіційному) озвучувався лише найближчим людям, залежно від міри довіри до них. Така подвійність була без жодних докорів сумління вимушеним стандартом в умовах тоталітарної системи. Пригадую, як один з активістів на комсомольських зборах засуджував абстрактно ідейно-нестійку молодь за схилення перед “гнилим Заходом” і водночас таємно захоплювався джазовою музикою, носив дещо з одяжі, яку прислав його родині стрийко з Канади. Обережність і стриманість у висловлюваннях на політичні теми були типовими для тодішніх студентів, які у дитячому чи підлітковому віці пережили війну, були свідками масових вивезень до Сибіру і переселень з охоплених полум’ям українських сіл Холмщини та Лемківщини.

“Хрущовська відлига” породила своєрідну моду на критику крайнощів соціалістичного суспільства. До цього спонукали не тільки рішення різних пленумів і з’їздів КПРС, а й громадянська позиція студента. Вони поступово звільняли студентів і викладачів від страху і радянських стереотипів. Студентів опанувало відчуття майбутніх змін на краще.

Після засудження злодіянь НКВС, розстрілу Л. Берії та інших одіозних керівників цієї структури, викриття культу особи Сталіна, антипартійної групи В. Молотова, Л. Кагановича, К. Ворошилова, ореол соціалістичного суспільства помітно зблід. Студенти часто від дозволеної критики політичної діяльності засуджених партією діячів мимоволі переходили до антирадянських випадів взагалі. Такі переходи були частково результатом суперечливих положень опублікованих партійних рішень. У постанові ЦК КПРС, яка засуджувала культ особи Сталіна і його злочинні дії, відзначалися також його заслуги перед компартією. На питання: “Що переважало в діяльності Сталіна – позитив чи негатив?” чіткої відповіді не було. Зрозуміло, що студенти акцентували свою увагу на злочинах сталінізму. Вже тоді мої однокурсники із сумнівом відзначали, що реабілітовані С. Косіор, П. Постишев, В. Блюхер, М. Тухачевський та інші

були найпослідовнішими виконавцями сталінських злочинних наказів. Під час таких дискусійних виступів викладачі, зрозуміло, займали офіційну позицію, намагалися розмежувати “правильну” критику від самовільної.

Предметом активного обговорення не тільки на семінарах, а й під час перерв і навіть на зборах стали інші партійні постанови. Коли 1958 р. в окремих селах почали відбирати у людей корів і заводити їх на колгоспні ферми, студенти відкрито обурювалися такими експериментами. Свої дії партійне керівництво намагалось виправдати прагненням “звільнити селян від надмірної фізичної праці”. Пригадую, що студент молодшого курсу, уродженець Вінниччини В. Муковоз поїхав у рідне село, вилучив з ферми і привів додому корову своїх батьків. Прислана в університет скарга правління колгоспу обговорювалася на загальних зборах факультету, однак ніхто з виступаючих не засуджував його поведінку. Виявилось, що в його родині було ще двоє молодших школярів, для яких корова, фактично, була годувальницею. Йому погрожували виключенням з університету, однак скоро, коли така постанова була відмінена, переслідування припинилося.

Жваво обговорювався візит М. Хрущова до США у 1959 р., висловлювалися надії на зміни не тільки у зовнішній, а й у внутрішній політиці уряду. Висунуте після цього візиту партійне гасло “Доженемо і переженемо Америку з виробництва молока і м’яса” із самого початку викликало іронічні оцінки і стало темою напівлегальних анекдотів. Головним героєм анекдотів був Микита Сергійович Хрущов і його оточення. Тоді жодна компанія однодумців не обходилася без розповідей найновіших політичних анекдотів.

Не можу не відзначити, що на моєму поколінні студентів вперше практично випробовувалася і програма побудови комунізму, прийнята на XXII з’їзді КПРС. Вона стала предметом вивчення і обговорення на всіх нормативних курсах. Незважаючи на те, що матеріали з’їзду були надруковані мільйонними тиражами і стали широкодоступними, нас примушували конспектувати основні положення програми. Створювалося враження, що і студенти, і викладачі формально відпрацьовували свою державну повинність. Хоч ні перші, ні другі не вірили у можливість реалізації програми побудови комунізму, однак кожен грав за тодішніми офіційними правилами. Фантастичність окремих положень була очевидною, тому до викладачів виникали численні запитання, на які вони не могли відповідати аргументовано і, як правило, оборонялися фразою: “А ви уважніше читайте програму”.

Інколи на семінарських заняттях у відповідях студентів проскакувала прихована іронія щодо можливості побудови матеріально-технічної бази комунізму і її духовної надбудови за двадцятирічний період. Схильний до гумору Василь Генза, наводячи найрізноманітніші цифрові показники про розвиток матеріально-технічної бази комунізму, майже після кожного речення демонстративно називав розділи і сторінки опублікованої програми. На будь-які

закиди опонентів відповідав: *“Я використовую основне джерело – опубліковану третю програму партії”*. Інший однокурсник, Ярослав Хома, у своєму виступі на семінарі зауважив, що окремі положення кодексу будівника комунізму запозичені з християнського вчення, зокрема, із заповідей Ісуса Христа. Це викликало пожвавлення в аудиторії і рішучі заперечення викладача.

Завідувача кафедри філософії, який впевнено доводив, що впродовж двадцяти років відбудеться докорінне перевиховання радянських громадян і вони всі стануть носіями комуністичної свідомості, один із студентів з відвертим докором запитав: *“І ви вірите, що таке чудо станеться?”* У відповідь, не вдаючись до будь-яких аргументів, той сказав: *“Давайте зустрінемося через 20 років і ви переконаєтеся, що були неправими у своїх сумнівах”*. Виявилося, що такі самі відповіді на подібні запитання він давав студентам інших факультетів, повторюючи відомі премудрості легендарного Насреддіна про осла та еміра.

Партійна радянська система, зосередивши свою увагу на ідеологічному забезпеченні виконання програми будівництва комунізму, намагалася створити видимість успіхів у її реалізації. Моє покоління студентів було свідком виникнення перших “паростків комунізму” – “бригад комуністичної праці”, “маяків комунізму” (так називали робітників різних професій, що перевиконували норми виробництва вдвічі-втричі), майстерень при заводах і фабриках, які без оплати проводили технічні ремонти. У студентських і заводських їдальнях з’явився безплатний хліб. Правда, цей останній “паросток комунізму” не протримався навіть одного року. Відміна у їдальнях безплатного хліба пояснювалася низькою свідомістю будівників комунізму.

Типовими стали жарти й докори своїм товаришам за незадовільну поведінку (*“Це не личить будівнику комунізму”*) або за нецензурність (*“І це говорить будівник комунізму?!”*). Мій однокурсник П. Дейнека, якому К. Малишев відмовив позичити грошей, зауважив йому: *“Ти комуніст, а не виконуєш кодексу будівника комунізму, який стверджує, що “людина людині друг, товариш і брат”*. Ортодокс К. Малишев не зрозумів жарту і сприйняв його серйозно, навіть образився. На примирливе зауваження однокурсника Василя Феника: *“Чому ж ви сваритесь, адже ви обидва – комуністи?”*, розгніваний К. Малишев відповів: *“Ты понимаешь, в нем мало большевизма”*. Не важко здогадатися, що він так низько оцінив рівень більшовизму свого однопартійця через його іронічне ставлення до програми КПРС. Як наслідок, виходило, що будівники комунізму зі студентів (як і з інших верств населення), здебільшого не вірили, що їм вдасться побудувати комунізм. Проголошена програма аж ніяк не ґрунтувалася на реальних економічних розрахунках і стала одним із найбільш незрозумілих парадоксів тодішньої епохи.

Оцінки науково-педагогічної діяльності викладачів історичного факультету Львівського університету здійснено у багатьох публікаціях найрізноманітніших жанрів – від дослідницьких праць і дисертацій до спогадів про його окремих

працівників і факультет загалом². Усі вони в сукупності заслуговують окремого історіографічного аналізу. Однак, я обмежусь скромним завданням – спробую доповнити надруковані спогади про викладачів своїми власними студентськими враженнями.

З вдячністю схиляючи голову перед нашими наставниками, кожен з яких у силу своїх професійних можливостей старався навчати нас фундаментальних історичних істин, я змушений, задля відтворення тогочасних вражень про викладачів, вдатися і до ввічливих зауважень. В іншому випадку постраждає правда. Мені важко відтворювати студентське сприймання викладачів факультету ще й тому, що воно доповнювалось новими враженнями про кожного з них у наступні десятиліття, коли я мав честь працювати з ними на правах молодшого колеги.

Моє завдання полегшується тим, що довголітній декан історичного факультету професор Степан Арсентійович Макарчук, а також професори Микола Григорович Крикун і Володимир Павлович Чорній у статтях ретроспективного плану досить об'єктивно охарактеризували викладацький склад факультету як середини 50-х, так і 70–80-х років минулого століття. Фактично нас навчали одні і ті ж викладачі.

Для першокурсника всі викладачі сприймаються, як правило, з відчуттям захопленості. Тоді майже половина з них були учасниками війни, носили нагрудні нагородні планки. Іншим солідності надавала сивина. Важливим джерелом для оцінюючого сприймання першокурсником будь-якого викладача слугували розповіді старшокурсників, які могли дати кожному з них не тільки детальну характеристику, а й відтворити саму манеру читання лекції, наслідуючи навіть голос. Уже з перших днів навчання з'явилися окремі викладачі – улюбленці

² *Гросман Ю.* Светлое и темное // Рукописний відділ Наукової бібліотеки ЛНУ імені Івана Франка. Спр. 3474, Ш л.; *Пережитое и передуманное.* Нью-Йорк, 1999; *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Ярослав Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 225–226; *Крикун М.* Мої наукові пошуки / Микола Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 35–63; *Макарчук С.* З професором Григорієм Гербільським серед істориків Львівського університету. Спогад 1951–1956 і 1973–1977 рр. / Степан Макарчук // Наукові записки Львівського історичного музею. 2012. Вип. 15. С. 284–309; *Мицик Ю.* Один з вчителів М. П. Ковальського / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія Історичні науки. 2009. Вип. 14. С. 4–16; *Ніконенко В.* Слово пам'яті і вдячності / В. Ніконенко // Наукові записки Львівського історичного музею. 2009. Вип. 13. С. 232–234; *Перелигіна О.* Львівський історичний музей у біографії Григорія Гербільського та Зінаїди Володченко / О. Перелигіна // Наукові записки Львівського історичного музею. 2012. Вип. 15. С. 266–283; *Чорній В.* Автобіографічні нотатки / Володимир Чорній // Чорній В. Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. Львів, 2002. С. 253–312; *Чорній В.* Кафедра історії слов'ян Львівського університету ім. І. Франка: заснування та перший період діяльності (1945–1947) / Володимир Чорній // Там само. С. 151–162; *Чорній В.* Професор Дмитро Похилевич – завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян // Там само. С. 163–172; *Яремчук В.* Проблеми історичної науки в працях Я. П. Кіся / В. Яремчук // Автореферат дис... канд. іст. наук. Львів, 1998.

студентів. Чи не найважливішим критерієм для такого виокремлення були, передусім, уміння зацікавити студентів на лекціях і семінарах. На мене, як і всіх інших моїх колег-першокурсників, незабутнє враження справила ерудиція і ораторська майстерність доцентів Григорія Юлійовича Гербільського та Ярослава Павловича Кіся. Перший з них здивував нас своїми глибокими знаннями ще під час проведення ознайомлюючої екскурсії Львовом, яку розпочав з Високого замку. Перед нами з висоти пташиного польоту відкрилася панорама міста. У його розповіді ожила історія виникнення і розвитку Львова з чітко намальованими яскравими картинами минулих століть. Маршрут екскурсії продовжувався до церкви Миколая, через вулиці Підвальну та Руську до площі Ринок. Григорій Юлійович особливу увагу звертав на час виникнення тієї чи іншої будівлі і на особливості різних архітектурних стилів та історії окремих споруд. Його цікава, майже двогодинна розповідь створювала відчуття безпосереднього доторку до історії міста. Соєю екскурсією він зумів зачарувати всіх нас не тільки глибиною знань, а й майстерністю розповіді. З цього часу і вже на старших курсах, коли він викладав історію СРСР, ми вважали Григорія Юлійовича незмінним авторитетом.

Популярністю користувалися лекції Я. П. Кіся. Вони відзначалися особливим ораторським стилем викладання. На його лекціях обов'язковою була наочність: карти, картосхеми (часто саморобні), різного роду таблиці, і тому в руках він постійно тримав указку. Ярослав Павлович уміло моделював голосом (від тихого до підвищеного зворушливого) свої судження і висновки, які обґрунтовувалися уривками з різних джерел. Його змістовні лекції скоріше виконувалися, ніж читалися. Важливу роль при цьому відігравали риторичні запитання і паузи. Щоб активізувати аудиторію, він зачитував окремі уривки з документів і риторично запитував: *“Про що свідчать ці документи?!”* Після короткої паузи оголошувався висновок, до якого, очевидно, прийшли і слухачі. Звукові коливання (від притишених початкових слів до завершальних патетичних) підсилювали увагу слухачів. Кожна лекція завершувалася чіткими висновками, які ми всі намагалися записати по пунктах. Час від часу Я. П. Кісь жартував на лекціях. Наприклад, коли аналізував праці видатного польського історика Яна Длугоша, підкреслив, що він розпочав писати історію Польщі у пізньому віці, *“маючи років сорок і два”*, а після короткої паузи зауважив: *“Отже, ви всі маєте великі перспективи для досліджень”*. Ораторська манера, особливий спосіб вимовляння окремих слів вигідно вирізняли його лекції на тлі інших викладачів, які говорили монотонно й надмірно зловживали цитатами з творів класиків марксизму. На курсі з'явилася низка імітаторів, які в жартівливій формі майстерно відтворювали ораторську манеру Я. П. Кіся не тільки при читанні лекцій, а й імітували репортажі з футбольних змагань.

У 1959 р. відбулася зміна в керівництві деканату. Наш курс на навчання приймав декан Іван Дмитрович Донець, а випускав вже Петро Петрович Челак. Обидва були учасниками війни, але стиль їхнього керівництва, як і рівень

національної свідомості, були відмінними. Якщо перший для всіх студентів був доступним, прихильником демократичного стилю керівництва і лекції читав без недолугих крайнощів тодішньої радянської історіографії, то його наступник усі організаційні питання передав секретарці деканату, безпосередньо зі студентами не працював, навіть не знав прізвищ старост груп та керівників громадських організацій. Його ж лекції нагадували цитатник з творів класиків марксизму і партійних документів.

Вже з перших лекційних занять І. Д. Донець обурювався визначеннями “старшого” і “молодшого” брата, які тоді були закріплені у багатьох дослідницьких публікаціях. На лекції про розвиток революційно-демократичного руху в Росії його у черговий раз “прорвало”, і він з обуренням почав критикувати пануюче тоді ідеологічне положення про те, що російські революційні демократи відіграли ледь не головну роль у формуванні світогляду Т. Шевченка. Співставляючи роки народження найвідоміших російських революційних демократів і Т. Шевченка, він зробив приблизно такий висновок: “У 1840 році, коли Шевченко видав “Кобзаря”, Чернишевському було 12 років, Герцену – 28 років, і він після закінчення університету надрукував тільки свої перші твори, а Добролюбову – лише чотири роки”. На репліку В. Чухарева, “Чому Іван Дмитрович не згадав Белінського”, лектор відповів: “Критику “Кобзаря” Белінський здійснював не з демократичних, а з шовіністичних позицій”.

Через декілька днів в аудиторії, де повинен був читати лекцію Іван Дмитрович, з’явилося дві стенографістки, які після уточнюючого запитання: “Тут буде читати лекцію декан?”, сіли у кутку на передостанню парту. Всі насторожилися, а староста групи Михайло Глубиш вийшов з аудиторії, щоби попередити декана про появу стенографісток. Як тільки декан з’явився в аудиторії, помітним було його хвилювання. Оголосивши тему і план лекції, Іван Дмитрович почав часто відходити від запланованих питань і акцентував увагу на одвічній дружбі між російським та українським народами. Звільнення з деканської посади І. Д. Донця у 1959 р. ми розцінювали як результат “стуку” в КДБ В. Чухарева.

Всі навчальні дисципліни, починаючи з археології, читалися за схемами марксистської методології. Навіть у цих умовах більшість викладачів намагалася, в рамках можливостей, об’єктивно висвітлювати істинні історичні процеси, маневруючи “між Сциллою і Харибдою”. Однак частина войовничо-налаштованих ортодоксів, “борців з буржуазною ідеологією” постійно проявляли “бійцівський характер”. Їхні лекції, як правило, були надмірно політизованими, переповнені цитатами з творів класиків марксизму, партійних документів. У тодішній моїй уяві найбільш непримиренними борцями проти “проявів” буржуазної ідеології і різних “ізмів” виглядали Петро Петрович Челак, Василь Костянтинівич Осечинський, Любов Андріївна Іваненко, Іван Іванович Белякевич, Роман Михайлович Бродський. І на лекціях, і на зборах різних рівнів вони постійно підкреслювали, що ми навчаємося на факультеті, який готує бійців ідеологічного

фронту і прояв будь-якого “ізму” є великою небезпекою, що межує з державним злочином. Вони намагалися підключати до ідеологічної боротьби й інших викладачів, час від часу критикуючи їх за пасивність.

Найбільш нейтральною на тлі демонстрації ідеологічної боротьби виглядала кафедра історії південних і західних слов'ян, очолювана єдиним професором факультету Дмитром Леонідовичем Похилевичем. Не знали ми тоді, що цей високий, спортивної тілобудови чоловік з побілілою головою, ще на початку 30-х років був арештований і відсидів декілька років у сталінських тюрмах нібито за “шпигунство на користь Польщі”. Тоді при кафедрі дуже активно працював науковий гурток під керівництвом професора. На відміну від надуманої актуальності тематики гуртків інших кафедр, тут усі студентські доповіді базувалися на матеріалах львівських архівів. Дмитро Леонідович уміло організовував дискусії при обговоренні студентських робіт і, підсумовуючи їх, досить ввічливо давав конкретні характеристики й поради, звертаючи увагу і на недоліки. При цьому він відзначав, що доповіді студентів – це перші спроби наукового дослідження, а відзначені недоліки пояснював недосвідченістю авторів. Запам'яталися доповіді старшокурсників В. Голинського про розвиток фільваркового господарства у XVI–XVII ст. на Холмщині (з узагальнюючими цифровими таблицями) та І. Лисака про заснування Тернополя. Безсумнівно, вони були піонерами в обнародуванні архівних матеріалів з обраних тем. Вражала ще одна особливість Дмитра Леонідовича, а саме – вміння буденною розмовною бесідою, насиченою різними прислів'ями, підводити студентів до чітких наукових висновків.

Доцент кафедри Володимир Олександрович Борис запам'ятався всім нам якоюсь постійною настороженістю під час проведення занять і своєрідною доказовою формою читання лекцій. Він добре орієнтувався у вітчизняній і зарубіжній історіографії з будь-якої теми, часто наводив погляди на одну і ту ж проблему різних дослідників. Спочатку, оголосивши положення офіційної радянської історіографії, він з обережністю наводив висловлювання французьких, німецьких і польських істориків стосовно тих самих питань. Вживання латинізмів і полонізмів, які були наслідком його навчання в класичній гімназії, не впливали на захоплююче сприймання студентами його лекцій.

Глибоке враження справляли лекції Олександра Самойловича Бейліса, який виконував навантаження на кафедрах історії південних і західних слов'ян і нової та новітньої історії. Вони відзначалися полемічністю і непідробною емоційністю. Створювалося враження, що він полемізував з невидимим опонентом. Відчувалися не тільки глибокі наукові пізнання лектора, а й продумана логіка доказового матеріалу. Вже тоді, при висвітленні теми “Друга світова війна”, він відходив від офіційної схеми і широко використовував матеріали з перекладених на російську мову мемуарів політичних і військових діячів Франції, Великої Британії, Німеччини.

Перші педагогічні випробування на студентах нашого курсу пройшов початкуючий тоді викладач Микола Григорович Крикун. Леонід Дмитрович доручив йому безпосереднє керівництво архівною практикою і організацією

написання курсових та дипломних робіт на основі фільваркових книг Подільського воєводства. Молодий керівник, який сам готував кандидатську дисертацію на основі тих же джерел і добре орієнтувався у фондах архіву, зумів зацікавити нас не тільки тематикою, а й методикою опрацювання документів. Без перебільшення можна твердити, що завдяки зусиллям викладачів кафедри історії південних і західних слов'ян студенти-славісти отримували добрі навички дослідницької роботи.

З викладачів кафедри нової і новітньої історії дотепністю і колоритністю відзначався професор Роман Михайлович Бродський, що мав славу блискучого лектора. Багатьом студентам він запам'ятався як штатний виступаючий на зборах і політичних мітингах. Частина студентів захоплювалась Р. М. Бродським за його яскраві словесні феєрверки. Він міг справити блискуче враження на слухача своїми дотепними висловлюваннями, окремі з яких носили небездоганий характер. У студентські роки я, як і більшість моїх однокурсників, не належали до поціновувачів його лекторської майстерності. Вже тоді ми зауважили, що вживані ним для прикраси різні висловлювання, не відтворюють, по суті, теми лекції. Його лекції сприймалися на слух, але їх не можна було законспектувати через відсутність конкретики. До того ж ми зауважили, що характеристики окремих політичних діячів подавалися одними й тими ж штампами. Наприклад, характеризуючи Беніто Муссоліні, Роман Михайлович говорив, що він *“отличался неравнодушием к деньгам, греховными похождениями, был последовательным в своей непоследовательности и проявлял полную девственность при решении экономических вопросов”*. Через певний час приблизно таку ж характеристику він давав імператору Маньчжурії Пу І. Таке ж повторення він зробив, розповідаючи про суди над вбивцями Сергія Кірова та Ярослава Галана. І першого, і другого у різний час він назвав *“тифозной вошью, которую необходимо убивать”*.

У словниковому запасі Р. М. Бродського були типові штампи з радянської агітаційної лексики: *“мировые акулы империализма”*, *“американские стервятники”*, *“прихлебатели империализма”*, *“политическая проститутка”*, *“так называемые буржуазные свободы”* і т. п.

Його лекції з новітньої історії зарубіжних країн нагадували скоріше обвинувачувальні промови на адресу урядів країн Заходу. Зрозуміло, що в такому ж плані були написані всі підручники з новітньої історії зарубіжних країн, але Роман Михайлович не пом'якшував заради об'єктивності цих фальсифікацій, а з особливим завзяттям значно їх посилював.

На одній із лекцій, коли Р. М. Бродський чорними фарбами зображав безробіття і важке становище американських робітників, П. Дейнека не витримав і спитав: *“Чому Ви так страшно описуєте становище американських робітників? Я вчитав у тижневику “За рубежом”, що частина з них мають свої автомобілі, пральні машини, телевізори”*. Заскочений таким запитанням, він спокійно, не моргнувши оком, відповів: *“Что из того, что*

*американский рабочий имеет эти вещи? Но, увы, у него нет будущего?». Авдиторія пожвавилася, почулися вигуки: “Людина живе сучасним, а не майбутнім”. Роман Михайлович, який не зник програвати в дискусіях, почав виходити з незручного становища: “Не забывайте, что империалисты имеют возможность создавать “рабочую аристократию”, но она составляет незначительный процент”**.

Наведені вище окремі фрагменти свідчать, наскільки різними тоді були наші викладачі у світоглядному сприйманні і за методами навчання нас історичних істин.

З усіх практик, що сприяли згуртуванню однокурсників, найбільше запам’яталася музейна, яка тривала протягом липня 1961 р. у Ленінграді. Вона передбачала не тільки ознайомлення з музеями, архітектурними пам’ятниками міста і його околиць, а й дослідницьку роботу в Науковій бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна. Велике враження на всіх нас справили художні твори Ермітажу, Музею імені О. Пушкіна, архітектурні ансамблі Ленінграда та Петергофа. За нашим проханням, було організовано спеціальну тематичну екскурсію, що включала місця життя та навчання Т. Шевченка. Під час екскурсій виникало відчуття безпосередньої наближеності до історичних пам’яток, що уособлювали суспільно-політичне і культурне життя столиці Російської імперії. Проте, окремі захоплення гальмувалися роздумами про великі людські жертви при будівництві міста і його обороні під час останньої війни. Пригадую, що Володимир Семчишин зупинив захоплюючі оцінки однокурсника словами: “Не забудь, что это место стоит на костях наших козаків і російських кріпаків”.

Виявилось, що у Науковій бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна твори Михайла Грушевського та інших українських істориків були доступними для читача. Це викликало зацікавлення багатьох моїх однокурсників, які накинулися виписувати “крамольні книги”, заборонені в Україні. Виписки з них стали предметом наступних обговорень, коли ми поверталися додому. Частина з них була включена в дипломні роботи без відповідних посилань.

Завершили ми навчання в 1962 р., коли свого апогею досягла агітаційна кампанія про успіхи СРСР у будівництві комунізму, небувалі досягнення в науці та освоєнні космосу. В прощальних настановних промовах декан та секретар партбюро бажали нам успіхів у комуністичному будівництві, хоч ні я, ні інші мої однокурсники аж ніяк не почували себе будівниками комунізму. На ідеологічному міражному фоні дуже буденно виглядала правда: за винятком чотирьох випускників, усіх нас скерували у сільські школи, в яких оклад молодого педагога становив 70 крб.

Через два роки, коли “хрущовська відлига” змінилася “брежнєвськими заморозками”, заклики до побудови комунізму стихли: нас усіх переорієнтували на побудову “розвинутого соціалізму”. Найбільш незрозумілий парадокс тодішньої системи набував нових форм.

* Такою ж войовничістю і зятятістю відзначалася його усна і друкована антисіоністська пропаганда, яка, за словами Юрія Мироновича Гросмана, явно не подобалась єврейській інтелігенції і сприймалася нею як антисемітизм. Див.: Гросман Ю. Светлое и темное // Рукописний відділ наукової бібліотеки ЛНУ, спр. 3474, III л. С. 52.

STUDENTS AND LECTURERS OF THE FACULTY OF HISTORY DURING THE “KHRUSHCHEV THAW”

Stepan MOVCHAN

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The recollections are describing the past of the Faculty of History of Lviv University during the “Khrushchev Thaw”. With the help of some everyday stories and interesting cases illustrate the features of the educational process at the faculty. Special attention is devoted to the everyday lives of students-historians, their participation in the practice outside the University. The social structure of the courses specified period, demonstrated a change in students’ worldviews in the “Khrushchev Thaw”. The figures of lecturers at this time, in particular their approaches to conducting classes, research interests, and certain incidents are considering.

Key words: Lviv University, the Faculty of History, students, historians, lecturers, practice.

СТУДЕНТЫ И ПРЕПОДАВАТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА В ГОДЫ “ХРУЩЕВСКОЙ ОТТЕПЕЛИ”

Степан МОВЧАН

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра новой и новейшей истории зарубежных стран
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

Речь идет об историческом факультете Львовского университета в период “хрущевской оттепели”. С помощью отдельных житейских историй и интересных случаев проиллюстрированы особенности учебного процесса на факультете. Отдельное внимание посвящено бытовой жизни студентов-историков, их участию в прохождении практик вне университета. Рассмотрено социальную структуру курсов указанного периода, продемонстрировано изменения в студенческих мировоззрениях в условиях “хрущевской оттепели”. Охарактеризованы личности тогдашних преподавателей: их подходы к ведению занятий, научные интересы, определенные казусы.

Ключевые слова: Львовский университет, исторический факультет, студенты-историки, преподаватели, практика.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2014

Прийнята до друку 31.03.2014